

Marko HOČEVAR*

SODOBNA POLITIČNA ZNANOST V STRUKTURNIH POGOJIH KAPITALISTIČNEGA PRODUKCIJSKEGA NAČINA**

Povzetek. Namen članka je pokazati strukturno pogojenost obstoja sodobne politične znanosti kot posebne znanosti o politiki z vzponom kapitalističnega produkcijskega načina. Specifičnost kapitalizma je namreč ločitev politične oblasti in ekonomskega izkoriščanja, kar tudi prvič odpre prostor za oblikovanje posebne javne/politične in zasebne sfere. Ravno ta ločitev politike od ekonomije vzpostavi razmere za oblikovanje ločene politične znanosti, ki se ukvarja predvsem s politično/javno sfero ali s posredovanjem interesov in vpliva iz zasebne sfere na raven politike. Sodobna politična znanost, ki je ločena od drugih znanosti in ki se ukvarja s politiko, ki je ločena od drugih sfer življenja, je postala možna le v kapitalistični družbi, ko se je trg vzpostavil kot ključni regulacijski mehanizem družbe.

Ključni pojmi: politika, politična znanost, razredna družba, kapitalizem

266

Uvod

Vsaka znanost ima svoje lastno področje proučevanja. Politična znanost oz. politologija proučuje politiko, ne družbe ali ekonomije, kvečjemu odnos med politiko in politično sfero ter ekonomijo in družbo. Če že posega na področje drugih sfer življenja, to počne predvsem z namenom, da lažje razloži specifikne in procese v sami politiki ter posredovanje družbenih in ekonomskih interesov in konfliktov na raven politike. Glede tega obstaja soglasje različnih teoretskih smeri znotraj politične znanosti (Duverger, 1997; Lukšič, 1997; della Porta, 2003; Goodin, 2011; Grigsby, 2011).

* Dr. Marko Hočevar, asistent in podoktorski raziskovalec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.59.posebnaštevilka1.266-280

Različni politologi ugotavljajo, da je do vzpona politike kot posebne dejavnosti in posledično zametkov sodobne politične znanosti prišlo v obdobju med 16. in 18. stoletjem¹ ter da je politična znanost postala institucionalizirana in sistematično poučevana šele po drugi svetovni vojni (glej: Pašić, 1968; Meiksins Wood, 2016a; Meiksins Wood, 2017; Keedus, 2018; Bibič, 1972; Bibič, 2021). Zgornja opredelitev – torej da se na področju politične misli v obdobju med 16. in 19. stoletjem zgodi preboj, ki ga upravičeno lahko razumemo kot predhodnico sodobne politične znanosti, ter da se politična znanost kot ločena znanost o politiki dokončno institucionalizira po drugi svetovni vojni – je obče sprejeta. Toda ne pove nam nič o tem, kaj je pripeljalo do tega, da je prišlo do potrebe in sploh možnosti za to, da se vzpostavi ločena politična znanost kot znanost o politiki, ki je ločena od drugih sfer. Ravno to vrzel v razlagi želi zapolniti pričujoči članek. Znotraj tega okvira članek išče odgovor na vprašanje: katere strukturne spremembe so vzpostavile razmere in odprle možnost za to, da se je izoblikovala sodobna politična znanost, ki izhaja iz predpostavke, da je politika ločena od drugih sfer življenja in delovanja?

Izhajajoč iz marksistične politične teorije bomo pokazali, da moramo odgovor na izhodiščno vprašanje iskati v spremembi produkcijskega načina – prehodu iz fevdalnega v kapitalistični produkcijski način. V tem okviru v članku najprej jedrnato skiciramo spremembo razumevanja politike v odnosu do ekonomije na primeru Aristotelove, Machiavellijeve in Lockove politične misli. V tretjem delu razložimo strukturne določitve kapitalističnega produkcijskega načina in ločitev politike od ekonomskega izkoriščanja. V četrtem delu naslovimo vzpon politične znanosti kot znanosti o politiki, ki je ločena od drugih sfer, v kontekstu strukturnih značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina. V sklepnem poglavju eksplicitno odgovorimo na raziskovalno vprašanje in povzamemo ključne ugotovitve članka ter naslovimo razliko med možnostjo in potrebo po ločeni politični znanosti kot tudi poskuse preseganja disciplinarne omejenosti v sodobnem akademskem prostoru.

Kaj je politika?

Že v uvodu smo izpostavili, da ima vsaka znanost svoj lasten predmet proučevanja. Politologija proučuje politiko. To je tautološka opredelitev področja proučevanja politologije, ki nam ne pove veliko o tem, kaj je »politika«. V tem kontekstu Bibič poda splošno opredelitev politike in pravi, da lahko razlikujemo med ožjo in širšo opredelitvijo politike:

¹ Zato tudi ni naključje, da je daleč največ političnih mislecev, ki formalno še niso bili politologi, dalo ravno obdobje med 16. in 19. stoletjem, saj so v tem obdobju poskušali reflektirati ključne spremembe v realnih življenjskih razmerah: Bodin, Grotius, Machiavelli, Locke, Hobbes, Montesquie, Rousseau, Kant, Hegel, Marx, če navedemo le nekatere (glej: Lukšič in Pikalo, 2007; Meiksins Wood, 2017; Bibič, 2021).

Politika je družbena dejavnost, zasnovana na družbeni delitvi dela, na njej temelječi socialni strukturi – v razredni družbi predusem razredih –, dejavnost, ki se nanaša na urejanje položaja človeka in strukturnih elementov družbe – v razredni družbi predusem razredov – v njihovem temeljnem produkcijskem odnosu in pri delu sploh, kakor tudi na odločanje o splošnih zadevah dane družbe ali mednarodne skupnosti. Kolikor se ta dejavnost (posredno ali neposredno) realizira ali skuša realizirati prek države, govorimo o politiki v ožjem pomenu besede: če pa so subjekti te dejavnosti poljubni, mislimo na politiko v širšem smislu. (Bibič, 2021: 35)

Toda navkljub takšni splošni opredelitvi je dejstvo, da se meje »politike« spreminjajo, kar je ključnega pomena za razumevanje specifičnih razmer, v katerih se razvije in institucionalizira sodobna politična znanost: »Ta politika /.../ vztraja dolgo dobo. Vprašanje pa je, ali je pojem politike jedro, ki vso to dobo nosi isto vsebino, ali zgolj kozarec, ki drži zdaj eno zdaj drugo vsebnost« (Lukšič, 1997: 11).

Aristotel je ugotavljal, da je človek »politična žival« – *zoon politikon* –, ki ne more živeti onkraj ali zunaj *polis*a oz. politične skupnosti: »Jasno je torej, da polis obstaja po naravi in da je pred vsakim posameznikom. Če namreč posameznik, ki je ločen, ni samozadosten, bo do celote v takem razmerju kot drugi deli; tisti pa, ki ni zmožen živeti v skupnosti ali pa zaradi samozadostnosti ničesar ne potrebuje, ni del polis;a; je zver ali bog« (Aristotel, 2010: 114). V tem kontekstu je, izpostavlja Sartori, bilo politično življenje kolektivno in družbeno življenje – politika je obsegala celoto udejstvovanja svobodnih ljudi. Aristotel je »dojemal družbenost kot del političnosti. Ta dva različna termina sta bila zanj v resnici samo eden: in nobeden od teh nima resnice v drugem iz preprostega razloga, ker je 'politično' bilo tako rekoč oboje skupaj« (Sartori, 1995: 120). Politika je bila torej resnica življenja, smisel in bistvo življenja v polis;u: »Ko Aristotel reče: 'politična žival', izraža grški koncept življenja. To je koncept, ki enotnost *polis*a motri kot enotno, dovršeno in najvišjo dimenzijo eksistence. Zato Grki v 'političnem' življenju in v 'političnosti' niso videli zgolj enega dela, enega vidika življenja: videli so njegovo celotno bistvo« (Sartori, 1995: 119).

Pomemben premik se zgodi na prehodu iz 15. v 16. stoletje z Machiavellijem. Machiavelli »začenja z zahtevo po preučevanju tega, kar je« (Lukšič, 2021: 53), zato se ga tudi razume kot začetnika moderne politične znanosti. Machiavelli je »podal oris politike, ločen od moralnih ali religioznih načel«, hkrati pa se ga celo umešča kot prvega političnega znanstvenika, »saj ga ne zanima 'normativno', ampak 'empirično' proučevanje politike – ne 'vrednote', temveč 'dejstva'« (Meiksins Wood, 2017: 27). Machiavelli utemeljuje raziskovanje vladanja predvsem kot »objektivno analizo, ki ločuje

politiko in tehnologijo oblasti v državni tvorbi od moralnih in drugih vprašanj, s tem pa tudi postavi ločnico med srednjeveškimi traktati, ki so politiko razumeli bistveno širše v povezavi s filozofijo in teologijo, ter modernim pristopom« (Spruk, 2017: 101).

Ključni Machiavellijev poudarek je bil v koncentraciji politične oblasti zaradi potreb trgovske ekspanzije. Po drugi strani tematizira upor zoper Cerkev zaradi spremembe razmerij moči v novi trgovinski ekspanziji med posvetno in cerkveno oblastjo (Meiksins Wood, 2017). V tem okviru je bil Machiavelli »glas Firenc, mesta, ki je hotelo postati Italija. V času nadvlade papeške države na Apeninskem polotoku /.../ je bil poziv Machiavellija k združitvi italijanskih mestnih držav pod eno krono proglašen za bogokletno, amoralno, zvijačno politikantstvo« (Lukšič in Pikalo, 2007: 99).

Po drugi strani Machiavelli anticipira določene ključne premike, ki se zgodijo s prehodom iz fevdalizma v kapitalizem, med katere vsekakor sodi poudarek na zaščiti lastninskih pravic. Machiavelli zapiše, naj vladar »ne posega po tujem imetku, zakaj ljudje pozabijo prej na uboj očeta kot pa na izgubo dedovine. Povod, da se polastiš tujega imetka, je vedno pri roki; kdor začne živeti od ropa, bo vedno našel povod polastiti se premoženja bližnjega« (Machiavelli, 1966: 74).

Toda Machiavelli še ni živel v času vzpostavljanja kapitalističnega produkcijskega načina, temveč v obdobju razcveta trgovine in boja zoper Cerkev:

V nasprotju z Machiavellijevo zgodovino Firenc se iz njegovih političnih del nikjer ne vidi, da je pisal v kontekstu enega največjih trgovskih središč v Evropi /.../. Kot smo že omenili, sta bili politična in ekonomska moč v trgovskih republikah neločljivo povezani; po tej plati so imele več skupnega s srednjeveškimi družbenimi oblikami kakor z novoveškim kapitalizmom. (Meiksins Wood, 2017: 63)

V tem kontekstu bi lahko rekli, da je Machiavelli v bistvu prvi (pred) moderni politični teoretik, »ki je v začetku 16. stoletja, ko je bila diferenciacija države in družbe v stvarnem življenju še dokaj prikrita, že anticipiral zelo razločno in odločno kasnejšo emancipacijo politike od drugih sfer družbenega življenja«² (Bibič, 2021: 18).

² S tem se distanciramo od različnih modelov, ki razumejo kapitalizem le kot trgovino ali pospešeno in razširjeno trgovino (t. i. komercializacijski model), in izhajamo iz specifičnih lastninskih odnosov, ki se vzpostavijo po zlomu fevdalizma. Za kritiko komercializacijskega modela glej: Meiksins Wood, 2002; 2016; Rutar, 2016. Rutar poudarja: »Kapitalizem ni zgolj 'še več istega', še več trga, še več bogastva, še več mest, še več tehnološkega razvoja in še več tržnih priložnosti. Bistva kapitalistične družbene organizacije ne moremo razumeti, če ne raziščemo posebnih, kapitalističnih lastninskih odnosov, na katerih te družbe temeljijo« (Rutar, 2015: 1116). Takšno materialistično razumevanje kapitalizma nam šele omogoči, da lociramo pomembne prelome v produkcijskih načinih in tudi v odnosu med politiko in ekonomijo, kar je za našo razpravo ključnega pomena.

Ključni prelom za našo razpravo se zgodi z nastopom Johna Locka, ki lastno politično teorijo začne razvijati v razmerah vzpostavljanja agrarnega kapitalizma v Angliji v 17. stoletju.³ Locke je iskal nov način utemeljevanja legitimnosti oblasti. Božja volja in nasledstvo nista bila več zadostna argumenta – fevdalni produkcijski način je odmiral, nadomeščal ga je agrarni kapitalizem. Locke naturalizira zasebno lastnino in tudi razredne razlike, ki temeljijo na neenaki razdelitvi te lastnine, in na podlagi politične zaščite zasebne lastnine utemelji prehod iz naravnega stanja v civilno družbo oz. politično družbo (Bibič, 1981; Wood, 1984; Meiksins Wood in Wood, 1997; Lukšič, 2016; Lukšič, 2021; Meiksins Wood, 2017).

Locke je odkrit v odgovoru na vprašanje potrebe po politični oblasti oziroma državi v kontekstu konstituiranja javne oblasti v prehodu iz naravnega stanja v civilno stanje: »S politično oblastjo mislim pravico do postavljanja zakonov, ki jih spremlja smrtna kazen in torej tudi vse manjše kazni, da bi regulirali in ohranili lastnino, in pravico do uporabe moči skupnosti za izvrševanje teh zakonov in za varovanje politične skupnosti pred tujimi napadi – kar vse ima za cilj le javno dobro« (Locke, 2010: 136). Locke izpostavlja, da »nobena *politična družba* ne more ne biti ne obstati, če nima v sebi oblasti, da ohrani lastništvo, in v ta namen, da kaznuje kršitve vseh v družbi /.../« (Locke, 2010: 182).

Po drugi strani Locke utemeljuje drugačno koncepcijo lastnine. Vzpostavil je namreč načelo, da je lastnina naravna in da mora biti »izboljšana« oz. uporabljena za produktivne in profitne namene. Locke je tematiziral vzpon agrarnega kapitalizma, njegova politična misel pa je odražala »temeljne družbene spremembe, ki so se zgodile v Angliji, prehod v zgodnje stopnje kapitalizma, in začel je pojmovati družbena produkcijska razmerja na način, ki je sugeriral embrionalni kapitalistični videz« (Wood, 1984: 92). Ellen Meiksins Wood poudarja, da ko »Locke poveže ‘delo’ s proizvodnjem dobička, morda kot prvi mislec zgradi sistematično lastninsko teorijo na osnovi načel, ki spominjajo na kapitalistična« (Meiksins Wood, 2017: 405). Locke v svojih delih izhaja iz specifične triade agrarnega kapitalizma: zemljiški lastnik, zakupnik in mezdni delavec, pri čemer ga ne moti ločitev delavcev od lastništva ali nadzora nad zemljo ter delo razume vse bolj kot blago, ki se ga prodaja na trgu (Wood, 1984: 113–114).

V tem kontekstu Locke utemeljuje idejo, da nobena vlada ne sme kršiti pravice do življenja, svobode in lastnine (Locke, 2010; glej tudi: Meiksins Wood, 2017). Država se ne sme vmešavati v lastnino – in to lastnino, ki jo razume protokapitalistično. Bibič poudari, da je »[d]ržava, ali kakor jo

---

³ Za specifične pogoje vzpostavljanja agrarnega kapitalizma v Angliji glej: Brenner, 1985; Meiksins Wood in Wood, 1997; Meiksins Wood, 2002; Marx, 2012; Dinmock, 2014; Rutar, 2016.

imenuje Locke, civilna ali politična družba, /.../ zgolj funkcija te lastnine« (Bibič, 1981: 20), ki pa je ločena in ne združuje političnih sredstev in ekonomskega izkoriščanja. Lukšič zato zapiše, da »Locke utemeljuje posesivni individualizem kot edino mogoče razmerje med civilizacijskim napredkom in rastjo populacije. Zunaj lastninjenja kot glavnih razmerij med ljudmi so samo tirani. Celo zavojevalci so zavezani načelu lastnine, saj imajo oblast nad življenjem zajetih ljudi, ne pa nad njihovo lastnino« (Lukšič, 2017: 642). S tem je Locke v bistvu začel tematizirati nastajanje ekonomske sfere, ločene od politike, kar se zgodi šele z vzponom kapitalizma. Zato moramo Lockovo teorijo razumeti ne le kot normativno kontraktualistično teorijo, temveč tudi kot razlago vznika dveh ločenih sfer, ki pred tem nista obstajali: »Lockovo pojmovanje lastnine je prelomnica v zahodni politični misli, pa ne zgolj zato, ker uteleša novo teorijo lastninskih pravic, ampak ker kaže na novo opredelitev politične sfere«⁴ (Meiksins Wood, 2017: 463).

Vidimo, da se pojem in praksa politike spreminjata skozi različna časovna obdobja. V zgoraj predstavljenem kontekstu je Sartori utemeljeval, da »je beseda politika – se pravi njena grška določitev – šla globoko v pozabo; ko pa jo ponovno najdemo, se to zgodi v formi *dominium politicum*, kjer politika določa zgolj neko majhno nišo, neko povsem marginalno reč« (Sartori, 1995: 128). Polje politike se je ožilo in danes se srečujemo z zelo specifičnim – veliko ožjim kot v drugih zgodovinskih obdobjih – razumevanjem politike in odnosa med politiko in ekonomijo, kar je bilo pogojevano s specifikom lastnine in vsakokratnega produkcijskega načina. To je seveda ključnega pomena tudi za razumevanje nastanka sodobne politične znanosti kot ločene znanosti o politiki.

Kapitalizem in ločitev politike od ekonomije

Ključno vprašanje za našo argumentacijo je torej, kaj je bilo tisto, kar je omogočilo Locku, da je začel drugače razumevati vlogo države in politike ter odnos med lastnino, ekonomskim izkoriščanjem in politiko. Omenili smo, da je Locke poskušal utemeljiti novi koncept lastnine, ki je v bistvu izhajal iz specifičnih sprememb, ki so se dogajale v Angliji v tistem času, ter v tem odnosu tudi drugačno vlogo države in odnos med državo in ekonomijo. To je bil vzpon agrarnega kapitalizma. Zato moramo raziskovanje pogojev za nastanek in institucionalizacijo sodobne politične znanosti kot ločene znanosti, ki proučuje ločeno sfero politike, državo, javno sfero ter tudi povezanost in posredovanje interesov iz družbene/ekonomske sfere

⁴ Zaradi teh značilnosti Lockove politične misli Wood trdi, da bi lahko ravno Locka »označili za prvega sodobnega političnega misleca. Locke je na številne pomembne načine obrnil hrbet preteklosti in ubral pot v prihodnost« (Wood, 1984: 112).

na raven politike, začeti pri analizi same materialne produkcije in lastninskih odnosov.⁵

Že Marx je trdil, da v vsakokratnem produkcijskem načinu in obliki izkoriščanja leži ključ za razumevanje politike, pri čemer tudi politika sama nazaj vpliva na sfero produkcije:

Specifična ekonomska oblika, v kateri se neplačano presežno delo izžema iz neposrednih producentov, določa odnos gospodovanja in hlapčevanja, kot raste neposredno iz produkcije same in sam spet odločujoče vzvratno vpliva nanjo. Na tem pa temelji celotna zgradba ekonomske, iz produkcijskih odnosov samih rastoče skupnosti in s tem obenem njena specifična politična podoba. V neposrednem odnosu lastnikov produkcijskih pogojev do neposrednih producentov - /.../ - najdemo vsakokrat najglobljo skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe in zato tudi politične oblike odnosa suverenosti in odvisnosti, skratka, vsakokratne specifične državne oblike. (Marx, 1973: 882)

Če se ozremo na specifično obliko izkoriščanja v fevdalizmu, lahko zapišemo, da je bilo ekonomsko izkoriščanje v razmerah fevdalnih lastninskih odnosov - črpanje presežka iz dela drugih - možno le z uporabo vojaških, političnih ali pravnih sredstev. V fevdalizmu namreč ni bilo ogromne koncentracije zasebne lastnine produkcijskih sredstev - predvsem zemlje. Kmetje so bili bodisi lastniki majhne površine obdelovalne zemlje bodisi so imeli dostop do zemlje. V vsakem primeru so morali plačevati različne dajatve ali delati zastonj za fevdalnega gospoda. V tem kontekstu so bili v odvisnem položaju v odnosu do fevdalnega gospoda, ki jim je dajal »zaščito« za njihovo delo in plačevanje davkov.

V fevdalizmu ni obstajal trg v podobi temeljnega družbenega odnosa - kmetje niso proizvajali za trg, ni obstajal trg dela, cilj produkcije je bil zadovoljitev lastnih potreb, zagotovitev presežka v eni izmed možnih oblik fevdalnemu gospodu, in če je ostalo še kaj presežnega produkta iz produkcije, prodaja ali menjava na trgu. Kmetje so si bili zmožni zagotoviti preživetje prek neposrednega obdelovanja zemlje. Obstajala ni nikakršna ekonomska,

---

⁵ Bobbio (1979) predstavi genezo razlikovanja med družbo in državo predvsem v odnosu do vprašanja »naravnega« stanja, lastnine in trga. Bibič (1972: 14) poudarja, da se je razlikovanje med zasebno in javno sfero v »XVIII. stoletju povezovalo z razlikovanjem med posameznimi in posebnimi interesi ter med splošnim interesom« s poudarkom na tem, da je bila za »družbo« (oz. zasebno sfero) osrednjega pomena ravno kapitalistična zasebna lastnina in svobodno razpolaganje z njo. Zato Sartori zapiše, da se v zgodovini politične misli ideja ločene politične sfere velikokrat pojavlja kot ločitev politike od družbe. Toda teza, da o moderni državi lahko govorimo skozi prizmo ločitve države in družbe, v bistvu predpostavlja, da govorimo o ločitvi države in ekonomije: »Resnica je v tem, da avtonomija družbe v spopadanju z državo predpostavlja še neko drugo ločevanje: ločevanje sfere ekonomije. Ločitev družbenega od političnega namreč poteka skozi razločevanje med politiko in ekonomijo. In to je glavna pot« (Sartori, 1995: 126).

strukturna prisila, da bi kmetje delali, dajali ali plačevali presežke fevdalnemu gospodu, temveč je šlo za odnos osebne odvisnosti. Presežke so fevdalni gospodje črpali od kmetov v obliki davkov, dajatev ali tlake, za kar so uporabljali vojaške, pravne in politične odnose odvisnosti.

Fevdalni produkcijski način je torej temeljil na sovpadanju ekonomskega izkoriščanja in politične nadvlade: »Srednjeveški koncept lastnine ni poznal distinkcije med lastnino in oblastjo, kar se je v praksi odražalo skozi izvajanje jurisdikcije s strani lordov. To slednje izhaja iz enačenja javne in zasebne sfere« (Spruk, 2018: 48). Celotni sistem je temeljil na odnosih osebne odvisnosti, saj je bilo »razmerje gospostva sužnjeposestnikov ali fevdalnih zemljiških gospodov /.../ osebno razmerje gospostva nad 'njihovimi' sužnji oziroma tlačanskimi kmeti, in to razmerje je bilo (z današnjega vidika) hkrati politično razmerje moči in razmerje ekonomskega izkoriščanja« (Heinrich, 2013: 224).

Biti človek drugega človeka: v besednjaku fevdalizma nobena druga besedna zveza ni bila pogostejše uporabljena ali izčrpnjša v pomenu. V obojih, romanskih in germanskih jezikih je bila uporabljena za izražanje osebne odvisnosti per se in aplicirana na vse osebe vseh družbenih razredov, ne glede na natančno pravno naravo vezi. Grof je bil kraljev človek, tako kot je bil tlačan človek svojega manorialnega gospoda. (Bloch, 1961: 155)

Zato v fevdalizmu lahko govorimo o zlitju politike in ekonomije, političnega gospostva in ekonomskega izkoriščanja, kajti brez politične oblasti in moči ekonomsko izkoriščanje in črpanje presežka ne bi bilo možno: »V predmeščanskih družbah so se ljudje že v izhodišču srečevali kot pravno neenaki. Pravice in dolžnosti so bile definirane z njihovim stanom oziroma socialnim statusom; ekonomska in politična razmerja gospostva so se neposredno prepletala« (Heinrich, 2013: 226).

V kapitalizmu se odnos med politično oblastjo in ekonomskim izkoriščanjem radikalno spremeni, ker se spremenita tudi oblika in narava lastnine. Vzpon kapitalizma temelji na produkciji za trg, ki je posledica množičnega razlašanja delavcev in kmetov. Lastnina – v obliki produkcijskih sredstev, strojev in zemlje – se koncentrira v rokah peščice. Gre za kontinuirane procese prvotne akumulacije kapitala in »akumulacije prek razlašanja« (Harvey 2003).⁶

Temelj strukturne določitve kapitalistične države je specifičnost »kapitalističnega načina podružbljanja«, ki temelji na ločitvi producentov od

⁶ Odprava zasebne lastnine kmetov je pomenila »osvobajanje trga« ter redukcijo polja ekonomije na »dohodek in profite« (Gerstenberger, 2007: 667).

produkcijskih sredstev, meznem delu in posledično produkciji blaga za menjavo na trgu (Hirsch, 2014: 12). Ljudje izgubijo dostop do zemlje ali drugih produkcijskih sredstev in/ali lastništvo. Zaradi ločitve producentov od produkcijskih sredstev izkoriščanje ne poteka več prek pravnih, političnih in/ali vojaških sredstev, temveč predvsem prek »ekonomskega« izkoriščanja s pomočjo »nevidne roke trga«, saj je trg kot prisila temeljna značilnost kapitalizma. Delavci, ker so razlaščeni, »oblikujejo trg delovne sile«, kapitalisti pa prodajajo svoje produkte na trgu številnih dobrin, ki si jih delavci ne morejo zagotoviti zunaj meznega dela, in se borijo za čim višje profite. V tem okviru postane trg temeljni regulacijski mehanizem in prisila za vse (Meiksins Wood, 1994; 2002; 2016b). Lastnina v kapitalizmu »dobi tako svojo čisto ekonomsko formo in odvrže svoje prejšnje politične in socialne okraske in primesi« (Marx 1973: 697).

Toda sočasno s tem ljudje prvič postanejo – skozi dolga desetletja in stoletja bojov – formalnopravno enaki. Hkrati so vsi lastniki: eni so lastniki lastne delovne zmožnosti, ki jo prodajajo na trgu, kapitalisti pa so lastniki produkcijskih sredstev, ki potrebujejo pravno svobodne, a še vedno izkoriščane delavce, da bi proizvajali in akumulirali presežno vrednost v obliki profita iz produkcijskega procesa (Rutar, 2016; Meiksins Wood, 2016b; 2016c). Ekonomsko izkoriščanje se v kapitalizmu dogaja v okvirih pravne enakosti lastnikov »blaga« (na eni strani delovne zmožnosti, na drugi pa produkcijskih sredstev), v okviru katerega tako delavec kot kapitalist nastopata kot formalnopravno enaka in svobodna v odnosu drug do drugega. Ne obstaja več osebna odvisnost od kapitalista: »Ekonomsko gospostvo /.../ nima več osebnega značaja, posamezni mezdni delavec ni osebno odvisen od določenega kapitalista« (Heinrich 2013: 224–225). Kapitalist ne potrebuje več pravnih, političnih ali vojaških sredstev, da bi lahko izkoriščal delavce. Trg in »nevidna roka« sta tista, ki poskrbita za ekonomsko izkoriščanje in črpanje presežka: »Izkoriščani v izkoriščanje privolijo zato, ker v družbi zasebnih lastnikov sploh nimajo nobene druge možnosti, da bi si zagotovili preživljanje. Mezdni delavec sicer ni osebno odvisen od določenega kapitalista, če pa naj preživi, mora svojo delovno silo prodajati temu ali onemu kapitalistu« (Heinrich, 2013: 225).

Meiksins Wood izpostavlja, da je ločitev politične oblasti od ekonomskega izkoriščanja prvič v zgodovini omogočila, da se je pojavila centralizirana »država, ki ima javni značaj brez precedensa. Kapitalizem je edinstveno zmožen ohranjati zasebno lastnino in črpanje presežkov, ne da bi lastniki grozili z neposredno politično močjo v običajnem pomenu« (Meiksins Wood, 2016b: 49–50). Država dobi mesto zunaj ekonomije in družbe – se »oposebi« (Hirsch, 2014) in skrbi za reprodukcijo celotne kapitalistične družbe (Offe in Ronge, 1985; Hirsch, 2014). To pomeni »svetovnozgodovinski prelom v razvoju oblik in praks vladanja« (Gerstenberger, 2007: 663).

Tako lahko govorimo o deloma ločenih sferah oziroma o ločitvi ekonomskega izkoriščanja ter politične, pravne in vojaške oblasti. Takšna država, ločena od ekonomije, je značilnost kapitalizma – in pred kapitalizmom ni obstajala –, saj se je oblikovala, šele ko »ekonomska oblast lastniških razredov ni bila več odvisna od ‘zunajekonomskega’ statusa, od pravnih, političnih in vojaških moči gospodstva, monopol na politiko ni bil več nepogrešljiv za elito«⁷ (Meiksins Wood, 2016c: 207).

Materialni pogoji nastanka sodobne politične znanosti

Vzpon kapitalističnega produkcijskega načina ter ločitev politike in politične oblasti od ekonomskega izkoriščanja sta ključna za razumevanje pogojev, ki prvič omogočijo, da se politiko proučuje ločeno od ekonomije in družbe. V antiki ali fevdalizmu politična oblast ni bila ločena od ekonomskega izkoriščanja. Ekonomsko izkoriščanje je potekalo s pomočjo in prek političnih, sodnih in/ali vojaških sredstev – ni bilo ločenih sfer, ni bilo trga kot regulacijskega mehanizma in ni bilo nikakršnega posredovanja med družbeno in/ali ekonomsko sfero in politično sfero. V takšni konstelaciji je proučevanje politike vsekakor obstajalo – to dobro vemo iz klasičnih del proučevanja politike antičnih, srednjeveških in zgodnjih novoveških klasikov –, toda nikakor ni šlo za proučevanje politike kot ločene sfere ali za vprašanje posredovanja in odnosa med različnimi sferami, temveč so bili vsi ti »klasiki« predvsem holistični filozofi in teoretiki, politika sama pa je bila mnogo širši pojem kot danes, saj je obstajalo prepletanje politične oblasti in ekonomskega izkoriščanja⁸.

V fevdalnih razmerah – ali še prej v srednjem veku in antiki – ni možno, da pride do vzpostavitve specifične politične znanosti, ki se ukvarja s politiko, z državo, kot tudi do oblikovanja bolj heterodoksne politične znanosti, ki naslavlja odnos med različnimi sferami – politiko, družbo in ekonomijo:

⁷ Tukaj Ellen Meiksins Wood ponuja marksistični odgovor na vprašanje, ki ga je kot ključnega izpostavil sovjetski pravnik Evgenij Pašukanis (Pašukanis, 2014: 104-105): »Zakaj gospodstvo razreda ne ostane to, kar je, faktučna podreditve enega dela prebivalstva drugemu, ampak dobi formo uradnega državnega gospodstva oziroma, kar je isto, zakaj se aparat oblastne prisile ne vzpostavi kot zasebni aparat vladajočega razreda, ampak se od njega loči, dobi formo brezosebne, od družbe odtrganega aparata javne oblasti?«

⁸ V Atenah vsi državljani niso bili izkoriščani, državljanski status je pomenil odsotnost ali vsaj veliko zmanjšanje izkoriščanja s pomočjo političnih sredstev. V kapitalizmu, ko se ponovno pojavi ideja državljanstva, pa pride do preobrnitve odnosa med lastnino in državljanskim statusom. Kapitalistična zasebna lastnina, ki omogoča oposebljenost države, prvič odpre prostor za pravno in politično enakost ljudi, ki lahko sobiva z ekonomskim izkoriščanjem, saj elite ne potrebujejo več političnih, pravnih ali vojaških sredstev za izkoriščanje. S tem se državljanstvo omeji na »politiko« in postane manj pomembno od antičnega državljanskega statusa (glej: Meiksins Wood, 2016; Hočevár, 2020).

Kljub močnim empiričnim poudarkom, po katerih se je Aristotel ločil od Platona, pa je celotna njegova obravnava političnih pojavov ne samo uokvirjena v nekatere predpostavke družbene in filozofsko-spekulativne narave, ki bistveno omejujejo doseg njegove misli, marveč je tudi politično pri njem sploh še nerazdvojeno povezano z družbenim, ker mu politično v smislu antičnega polisa, po katerem se je vzoroval, pomeni pač celoto odnosov, v katerih živi in naj živi svobodni državljani. (Bibič, 2021: 17)

Šele sprememba lastninskih odnosov in vzpon kapitalizma omogočita, da zaradi strukturne ločitve politike od ekonomije prvič pride do možnosti za oblikovanje politične znanosti kot znanosti o politiki, ki je ločena od drugih sfer.⁹ Bistveno je, da si do kapitalizma »še nikoli ni bilo mogoče zamisliti ekonomskih procesov ločeno od 'neekonomskih' razmerij in praks, tako da bi delovali po lastnih zakonih – izključno 'ekonomskih' zakonih trga – in brez povezanosti, ki bi jim jo nalagal 'pravni despotizem' v fiziokratskem slogu. Še nikoli ni bilo mogoče konceptualizirati 'ekonomije' z lastnimi oblikami prisile, na katero po vsem videzu ne bi vplivale politične kategorije« (Meiksins Wood, 2017: 464).

Ta prelom je ključen, saj pred kapitalizmom ni obstajala možnost za proučevanje politike, ki je ločena od ekonomije, saj ti dve sferi nista bili ločeni v sami dejanskosti. V istem času, ko se je politika ločila od ekonomije in se je odprla strukturna možnost za razvoj samostojne politične znanosti, je tudi ekonomija »postala predmet novega načina teoretiziranja, ekonomske 'znanosti'«¹⁰ (Meiksins Wood, 2017: 464). Takšna ločitev, kot smo pokazali, postane možna šele v kapitalistični družbi, ko se sfera ekonomije loči od sfere politike – pri čemer ta ločitev nikoli ni dokončna in je tudi ne gre razumeti kot neke sektorske ločitve, kajti država še vedno mora zagotavljati pogoje za reprodukcijo kapitalistične akumulacije. Šele v pogojih strukturne ločitve politične oblasti od ekonomskega izkoriščanja začnejo različni teoretiki in filozofi razmišljati o politiki kot o specifični dejavnosti in tudi premišljati vlogo države v odnosu do nastajajočega kapitalističnega produkcijskega načina in trga¹¹. Kapitalizem je v tem kontekstu omogočil »gladk[o]

---

⁹ Ta prelom smo detektirali v politični misli Johna Locka, saj je sočasno ponudil redefinicijo lastnine (uporaba za profit) in zelo jasno omejil doseg države z neposeganjem v ekonomsko sfero in zaščito zasebne lastnine.

¹⁰ Smith, Ricardo in drugi klasični politični ekonomisti so razvijali novo znanost, ki se je ukvarjala predvsem s trgovom: »[O]pazovali so tudi, kako združeno življenje v delitvi dela iznajde ustrezen organizacijski princip; skratka, opazovali so, kateri del združenega življenja je bil državi tuj oz. ni bil reguliran, in sicer ne z njenimi zakoni pa tudi ne s pravom. Ekonomski zakoni niso pravne uredbe: so zakoni trga« (Sartori, 1995: 126).

¹¹ Vsekakor velja izpostaviti, da je proučevanje politike v širšem smislu, kot se je razvila na marginah politične znanosti v zadnjih desetletjih – različna civilnodružbena gibanja, različne oblike upora, raz-

delit[ev] dela med posamične avtonomne 'znanosti'« (Meiksins Wood, 2017: 464). Zato pravi Bibič, da je treba ravno v kapitalistični blagovni produkciji iskati strukturne pogoje za oblikovanje samostojne politične znanosti: »Šele ko se je z nastopajočo buržoazno družbo v razvitejših deželah Zahodne Evrope začelo ponovno in sedaj tudi odločilno uveljavljati blagovno gospodarstvo, ki mu fevdalne politične institucije pomenijo zgolj oviro, ki jo je treba premagati, /.../ se je začela postopoma zarisovati v glavah najbolj prosvetljenih mislecev politična sfera kot področje, ki ni istovetno z družbeno-ekonomskim življenjem« (Bibič, 2021: 17).

Sklep

V članku smo iskali odgovor na vprašanje, katere strukturne spremembe so vzpostavile razmere in odprle možnost za to, da se je izoblikovala sodobna politična znanost, ki izhaja iz predpostavke, da je politika ločena od drugih sfer življenja in delovanja. Pokazali smo, da sta se dejavnost politike in tudi njena refleksija oz. konceptualizacija spreminjali skozi tisočletja in da je področje politike postajalo vse ožje. To je seveda kulminiralo s spremembo produkcijskega načina oz. z vzponom kapitalizma, ko se je zaradi redefinicije lastninskih odnosov spremenil tudi odnos med politiko in ekonomijo. Sfera produkcije je postala strukturno ločena od politične oblasti oz. politična oblast ni bila več prvi pogoj za ekonomsko izkoriščanje, saj sta prvotna akumulacija kapitala in trg prevzela vlogo zagotavljanja reprodukcije ekonomskega izkoriščanja. Ravno ta ločitev je omogočila, da se je v 18. in 19. stoletju postopoma začelo samostojno proučevanje politike, ki se je vse bolj osredotočalo na ozko definirano javno/politično sfero. Pred vzpostavitvijo kapitalističnega produkcijskega načina takšna ločitev ni obstajala; zato tudi ni obstajala posebna znanost o politiki. Šele ko je politika postala ločena dejavnost, se je pojavila potreba po ločeni politični znanosti: »Ker je politika avtonomna družbena dejavnost, mora tudi veda, ki politiko proučuje – politična znanost oziroma politologija, operirati z njej lastnimi koncepti, s katerimi analizira svoj predmet proučevanja« (Spruk, 2017: 98).

To seveda še ne pomeni, da je vzpon kapitalizma avtomatično pripeljal do dejanske institucionalizacije politične znanosti v sodobnem akademskem prostoru. Specifične potrebe so narekovale, da se je možnost ločenega proučevanja politike postopoma institucionalizirala v podobi politične znanosti. Raziskava tega fenomena bi zahtevala posebno obravnavo,

---

lične interesne skupine in posredovanje le-teh – , ujeta v ta horizont, ki ga določa kapitalistični produkcijski način, saj izhaja iz ločenosti dveh sfer in raziskuje vprašanje posredovanja med tema dvema sferama. Tudi širitev tega proučevanja – gibanja, odnosi med spoloma v zasebni sferi (zasebno je javno) itd. – še vedno temelji na tej ločitvi, ki jo sicer poskušajo nekateri raziskovalci preseči, saj je ta vgrajena v dejanskost, ki se jo proučuje.

a tukaj omenimo le nekaj iztočnic. Šele ko je politika postala stvar množic – to pa je po drugi svetovni vojni –, se globalno pojavi potreba po proučevanju »politike«. Ko je prišlo do širitve državljskih pravic in univerzalizacije državljanstva, ki sta odprli pot za razvoj politične demokracije na Zahodu – ne pa tudi ekonomske, saj je ravno ta ločitev politike od ekonomije temelj kapitalizma –, drugod pa so množice vstopile v politično areno skozi revolucionarna dejanja (socializem in dekolonializacija), se je pokazala potreba po institucionalizaciji nove znanosti o politiki zaradi potrebe po razumevanju delovanja politike, države, volitev, strank, interesnih skupin, posameznikov itd.¹² (Bibič, 2021).

Danes se to ozko polje proučevanja pogosto poskuša dopolniti s teorijami in spoznanji iz drugih ved.¹³ Vse bolj se promovira inter-, multi- ali celo transdisciplinarnost. Toda ne glede na poskuse presejanja omejitev, ki izhajajo iz strukturnih pogojev življenja v kapitalistični družbeni formaciji, je sodobno razumevanje politike »v osnovi liberalno, torej ni nastalo v praznem prostoru« (Lukšič, 1997: 14). Naša razlaga seveda ne pomeni, da je sodobna politična znanost sama na sebi in v celoti »ideološka« znanost v Althusserjevem pomenu, temveč da je v kanonsko sodobno politično znanost vgrajena omejitev, ki je zaznamovala specifični razvoj znanosti o politiki, saj se je področje politike spreminjalo skozi zgodovino. In to je v temeljih povezano s spremembo produkcijskega načina. Politična znanost kot znanost o »politiki« pred vzpostavitvijo kapitalističnega produkcijskega načina ni bila ne možna ne potrebna. Takšna izpeljava seveda nikakor ne pomeni, da brez kapitalizma danes ne bi obstajalo proučevanje politike ali da se ne bi razvila politična znanost, le da bi bilo proučevanje politike kvalitativno drugačno, kot je bilo tudi pred samim kapitalizmom.

---

¹² Iz spisov jugoslovanskih marksističnih pionirjev politologije lahko vidimo, da so sledili trendom z Zahoda in so želeli razvijati politično znanost, toda politiko so razumeli dosti širše, predvsem pa so videli v politologiji emancipacijsko funkcijo v presejanju kapitalistične dihotomije država – ekonomija/družba: »[T]akšna usmeritev vodi postopno k razširjanju politike kot samousmerjanja družbe in družbenih skupin, k razširjanju politike v smislu na podružbljenih in podružbljajočih se proizvodjalnih sredstvih zasnovanega samoupravnega urejanja človekovega delovnega položaja in položaja delovnih skupnosti, njihovega odločanja o pogojih proizvodnje in o usodi produkta njihovega dela in ustvarjanja ter o drugih pomembnih zadevah, ki se nanašajo na posamezno družbo in mednarodno skupnost. Samo v tem smislu tudi lahko govorimo, da politika 'odmira', bolje rečeno, da se socializira, tj. postaja čedalje manj delovanje prek politične oblasti in s politično oblastjo in čedalje bolj sestavina in funkcija družbenega dela« (Bibič, 2021: 69).

¹³ Različne politične teorije ravno tako izhajajo iz te strukturne ločitve: pluralizem, marksizem, feminizem ne spregledajo nujno povezanosti in pogojenosti ločitve politike od ekonomije v kapitalizmu, toda še vedno poskušajo odgovoriti na to vprašanje in proučiti, kako sta ti dve sferi povezani. Nekatere teorije ali podteorije izhajajo iz bolj mehanskih razlag vplivanja ekonomskih mehanizmov (pluralizem ali določene različice feminizma), druge pa poskušajo identificirati bolj vseobsežne mehanizme, kako sta ekonomija in politika navkljub tej strukturni ločitvi še vedno povezani (marksizem in nekatere radikalnejše feministične teorije).

LITERATURA

- Aristotel (2010): Politika. Ljubljana: GV založba.
- Bibič, Adolf (1972): Zasebnštvo in skupnost: »civilna družba« in država pri Heglu in Marxu. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bibič, Adolf (1981): Interesi in politika. Od kritike politične države k samoupravnemu pluralizmu. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Bibič, Adolf (1984): Zasebnštvo in skupnost: civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Bibič, Adolf (2021): Kaj je politična znanost? Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bobbio, Norberto (1972): Gramsci and the conception of civil society. V: Chantal Mouffe (ur.), Gramsci and Marxist Theory, 22–28. London, Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Bloch, Marc (1961): Feudal Society. London: Routledge.
- Brenner, Robert (1985): The agrarian roots of European capitalism. V: Trevor H. Aston in C. H. E. Philpin (ur.), The Brenner debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryson, Gladys (1945): Man And Society: The Scottish Inquiry Of The Eighteenth Century. Princeton: Princeton University Press.
- Della Porta, Donatella (2003): Temelji politične znanosti. Ljubljana: Sophia.
- Dinmock, Spencer (2014): The Origin of Capitalism in England, 1400–1600. Leiden: Brill.
- Duverger, Maurice (1997): Dva obraza boga Janusa. V: Adolf Bibič (ur.), Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Gerstenberger, Heide (2007): Impersonal Power. History and Theory of the Bourgeois State. Leiden, Boston: Brill.
- Goodin, Robert E. (ur.) (2011): The Oxford Handbook of Political Science. Oxford: Oxford University Press.
- Grigsby, Ellen (2011): Analyzing Politics. An Introduction to Political Science. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Harvey, David (2003). The New Imperialism: Accumulation by Dispossession. Oxford: Oxford University Press.
- Heinrich, Michael (2013): Kritika politične ekonomije. Uvod. Ljubljana: Sophia.
- Hirsch, Joachim (2014): Gospostvo, hegemonija in politične alternative. Ljubljana: Sophia.
- Hočevar, Marko (2020): Kapitalistična država in kriza liberalne demokracije (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hočevar, Marko (2021): Neoliberalizem in teorije države: politika, ekonomija, družba. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Keedus, Liisi (2018): The poesis of a disciplinary metamorphosis: rhetoric and ambition in american political science after World War II. *Trames*, 22 (72/67) (1): 3–23.
- Locke, John (2010): Dve razpravi o oblasti; Pismo o toleranci. Ljubljana: Krtina.

- Lukšič, Igor (1997): Onkraj politične mehanike. V: Adolf Bibič (ur.), Kaj je politika?, 11–27. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lukšič, Igor (2016): Aktualnost in akutnost Lockove koncepcije lastnine. Teorija in praksa 53 (3): 625–644.
- Lukšič, Igor (2021): Politična antropologija: politična posredovanost narave in družbe. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, založba FDV.
- Lukšič, Igor in Jernej Pikalo (2007): Uvod v zgodovino političnih idej. Ljubljana: Sophia.
- Machiavelli, Niccol (1966): Vladar. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Machiavelli, Niccol (1990): Politika in morala. Ljubljana: Slovenska matica.
- Marx, Karl (1973): Kapital: kritika politične ekonomije, III. Celotni proces kapitalistične produkcije. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (2012): Kapital: kritika politične ekonomije. Ljubljana: Sophia.
- Meiksins Wood, Ellen (1992): Locke Against Democracy: Consent, Representation and Suffrage in the Two Treatises. History of Political Thought 13 (4): 657–89.
- Meiksins Wood, Ellen (2002): The Origin Of Capitalism. A Longer View. London, New York: Verso.
- Meiksins Wood, Ellen (2016a): Od državljanov do gospode: socialna zgodovina zahodne politične misli od antike do srednjega veka. Ljubljana: Sophia.
- Meiksins Wood, Ellen (2016b): Ločitev ekonomskega od političnega v kapitalizmu. Borec 68: 24–56.
- Meiksins Wood, Ellen (2016c): Democracy against capitalism: Renewing Historical Materialism. London, New York: Verso.
- Meiksins Wood, Ellen (2017): Svoboda in lastnina: socialna zgodovina zahodne politične misli od renesanse do razsvetljenstva. Ljubljana: Sophia.
- Meiksins Wood, Ellen in Neil Wood (1997): A trumpet of Sedition: Political Theory and the Rise of Capitalism, 1509–1688. New York: New York University Press.
- Offe, Claus in Volker Ronge. (1985): Teze za utemeljitev koncepta »kapitalistične države in za materialistično raziskovanje politike«. V: Matjaž Maček (ur.), Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma, 59–71. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Pašič, Najdan (1968): Klase i politika. Elementi marksistične politične nauke. Beograd: Rad.
- Pašukanis, Evgenij (2014): Splošna teorija prava in marksizem. Ljubljana: Sophia.
- Rutar, Tibor (2015): Ahistorizem historične sociologije. Teorija in praksa 52 (6): 1099–1118.
- Rutar, Tibor (2016): Sodobni zagovor historičnega materializma: sociologija, zgodovina, filozofija. Ljubljana: Sophia.
- Sartori, Giovanni (1995): Kaj je »Politika«? Časopis za kritiko znanosti 23 (174): 117–134.
- Spruk, Jure (2018): Moderna država skozi politično misel 16. in 17. stoletja (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Wood, Neal (1984): John Locke and Agrarian Capitalism. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.